

रत्नाकर मतकरी : परिघावरच्या लोकांना चळवळींचे भान देणारे साहित्यिक-कलावंत

लता प्रतिभा मधुकर

१८ मे २०२०ला रत्नाकर मतकरी गेले. त्यांच्या नाटक, कादंबऱ्या, गूढकथा, ललित लेखन यांवर मराठी मध्यमवर्गीय लोकांनी विशेष प्रेम केले. तसेच त्यांच्यावर परिवर्तनवादी सामाजिक चळवळीतील लोकांनीही भरपूर प्रेम केले.

मध्यमवर्गीय विश्वासाठी व त्या विश्वाचे चित्रण करणारे लोकप्रिय लेखक अशी मतकरींची प्रतिमा महाराष्ट्रात तयार झाली होती. त्यांच्या लोककथा ७८ या नाटकाने ही प्रतिमा बदलली. हे नाटक आल्यानंतर मतकरींबद्दल सामाजिक विषयांची आस्था असणारे साहित्यिक अशी प्रतिमा तयार झाली. तसेच या नाटकामुळे भारतीय रंगभूमीवर मतकरींची तुलना बादल सरकार, विजय तेंडुलकर, गिरीश कार्नाड यांच्याशी होऊ लागली. खरे तर १९८०च्या काळात दलित रंगभूमी व दलित साहित्याने, स्त्रीवादी साहित्याने, आदिवासींच्या स्वतंत्र

अभिव्यक्तीने मराठी साहित्याच्या मुख्य प्रवाहाला प्रश्न विचारायला सुरुवात केली होती. पुरोगामी व संस्कृतिनिष्ठ असे उभे द्वंद्व घडत होते. अशा वेळी मुख्य साहित्यप्रवाहात दलितांवर, आदिवासींवर व स्त्रियांवर होणारे अत्याचार या विषयावर लिहिणारे लेखक खूप कमी होते. शिवाय त्यांनी काय व कशी भूमिका घेतली, कणवेपोटी, दयेपोटी लिहिले की फॅशन म्हणून? असे पोस्टमार्टम होत होते. याबाबत त्यांना समीक्षकांची व चळवळीतील कार्यकर्त्यांची टीका ऐकावी, वाचावी लागत होती. कलात्मकता, साहित्याचे सौंदर्यशास्त्र आणि सामाजिक विषय वा बांधिलकी या परस्परभिन्न गोष्टी आहेत की परस्परानुरूप आहेत, व्यक्तिनिष्ठ की समाजनिष्ठ असे वाद त्या काळात गाजत होते. त्यावेळी तेंडुलकरांचा एक बुद्धिनिष्ठ प्रवाह मानला गेला आणि मतकरींचा एक प्रवाह. २०००पर्यंत या दोन्ही प्रवाहांमध्ये

सतत होणारी तुलना नंतर मागे पडली व मराठी साहित्यातील मतकरी व तेंडुलकर हे दोन साहित्यिक विशेषतः सामाजिक, विद्रोही, लेखकांचे अभिव्यक्तिस्वातंत्र्य व लोकशाही मूल्यांच्या बाबतीत भूमिका घेऊन उभे राहाणारे म्हणून विद्रोही अवकाशात सर्वमान्य झाले. त्यांनी हिंसा, अत्याचार, जात, वर्ग व उठाव याबद्दल घेतलेल्या भूमिकेबद्दल एकीकडे विद्रोही साहित्यविश्वात समीक्षकांकडून त्यांच्यावर टीका झाली आणि मराठी साहित्याच्या मुख्य प्रवाहामध्ये केलेल्या चित्रणामुळे त्यांनी सामाजिक बांधिलकीच्या वाट्याला का जावे असे प्रश्न विचारले गेले आहेत. पण आपल्या आजूबाजूला उभ्या राहाणाऱ्या चळवळी, त्यांनी उचललेले मुद्दे, सामाजिक बांधिलकी याबद्दल ते दोघेही जागरूक होते. कार्यकर्त्यांशी संवाद साधावा लागतो, भूमिका घ्यावी लागते आणि प्रसंगी ती घेऊन लोकांसोबत ठामपणे उभे राहता येते असे सांगणारे दोन भिन्न प्रकृती व प्रवाहाचे साहित्यातील प्रतिनिधित्व म्हणून समीक्षकांनी मतकरी आणि तेंडुलकर या दोघांची तुलनाच केली. १९७०च्या उत्तरार्धात सुरू झालेल्या या युगाचे एक प्रवर्तक तेंडुलकर आधीच गेले आणि मतकरींच्या जाण्याने या युगाची अखेर झाली.

आता चळवळींचे स्वरूप पार बदलले. लोकांमधून नेतृत्व येऊ लागले आहे. जनवकालतीसाठी महान व्यक्ती ॲम्बेसेडर बनते. चळवळीत जे सोसत आहेत ते बोलू लागल्याने या अशा ॲम्बेसेडर्सची भूमिका बदलली आहे. आता

पाठिंबा एका ई-मेलने व्यक्त करता येतो. रस्त्यावर उतरणे गरजेचे राहिले नाही. रस्त्यावर उतरून लोकांच्या बरोबरीने चालणाऱ्या या व्यक्तींना आपल्या डोळ्यांदेखत इतिहासात जमा केले गेले आहे. त्यामुळे अभिव्यक्तिस्वातंत्र्याचा खरा इतिहास डिजिटलाईझ करून ठेवण्यासंबंधीची आपली जबाबदारी वाढली आहे.

लोकेशन, स्टॅन्ड पॉइंट व एजंसी

प्रत्यक्ष भक्तभोगींचे मध्यमवर्गीय लोकेशनमधून दलितांवरील, शहरी वस्त्यांमध्ये राहाणाऱ्या गरीब, कामगार, स्त्री-पुरुषांचे विश्व जसे दिसले, तसे ठेवण्याचा धाडसी प्रयत्न मतकरींनी केला. त्यांनी व प्रतिभाताई यांनी वस्त्यांमधून, शाळा-कॉलेजांमधून तसेच कामगारांसाठी बालनाट्य, युवानाट्य व प्रायोगिकनाट्य शिबिरे घेतली. त्यातून अनेक युवक-युवती तयार झाले. माध्यमकर्मी बनले. रवी भिलाणे, सुनील बोडके, अनिल इंगळे अशी कितीतरी नावे आहेत, ज्यांनी माध्यमांमध्ये आज आपला वेगळा ठसा उमटवला आहे, ते बालपणी मतकरींच्या अशा शिबिरांमधून किंवा त्यांची बालनाट्ये पाहून मोठे झालेत. माध्यमात येण्यामागची एक प्रेरणा 'मतकरी' आहेत असे मानणारा अनेक वस्त्यांमधील होतकरू कलाकार तरुणवर्ग आहे आणि जो मतकरींच्या अशा शिबिरात घडला आहे.

१९९२च्या सुमारास माझा रत्नाकर मतकरी व प्रतिभाताई मतकरी यांच्याशी परिचय झाला. १९९२ ते २००४ या काळात मी सातत्याने या दोघांनाही भेटत होते.

गर्भलिंग निदान व निवडविरोधी चळवळ, माझे नारी केंद्रातील काम हे सर्व समजून घेण्यासाठी प्रतिभाताई दादरवरून कळव्याला आमच्या घरी आल्या होत्या. 'नर्मदा बचाओ' आंदोलनाच्या काळात मी महाराष्ट्रातील अनेक साहित्यिक, कलावंत, कवी, चित्रकार यांचा सहयोगी गट तयार करीत होते. भारतात स्वातंत्र्य चळवळीपासून असे दिसते की, त्यात कवी, चित्रकार, नाटककार यांचा मोठा सहभाग होता. स्वातंत्र्यानंतर लेखक, कवी हे प्रत्यक्ष चळवळीत कमी होते. सफदर हाशमी, दुष्यंतकुमार, महाश्वेतादेवी यांचा अपवाद. त्यामुळे १९७०नंतर ज्या अस्तित्व आणि अस्मितेच्या चळवळी उभ्या राहिल्या, त्यांच्यासोबत व्यक्तिगत जीवनात उभे राहणारे लेखक, कलावंत, कवी यांचे महत्त्व वाढले. चळवळीच्या मागण्या सरकारदरबारी पोहोचविण्यासाठी जनवकालत करणारे, चळवळींना आपली स्वाक्षरी देऊन समर्थन देणारेही होते.

दादरला छबिलदासमध्ये आमच्या मिटींग्स व्हायच्या. तत्कालीन परिस्थिती समजून रणनीती ठरविण्यासाठी व त्यांचा सल्ला घेण्यासाठी लेखक, साहित्यिक व कलावंत यांच्या स्वतंत्र मिटींग्स आयोजित करायचे. त्यात

काही मोजक्या लेखक, प्रकाशक, चित्रकारांचा नियमित सहभाग होता. त्यात मतकरींसोबत सागर सरहदी, रामदास भटकळ, पुष्पा भावे, उषा मेहेता, शशी मेहेता, किशोर व वर्षा रणदिवे आदी मंडळी जवळपास प्रत्येक मिटींगला हजर असत. मेधा पाटकर मुंबईला आल्या की खूप लोक हजर असत. पण आंदोलनाच्या मिटींग्सना स्थानिक कार्यकर्त्यांबरोबर वेळ काढून नियमित येणारे साहित्यिक व कलावंत दुर्मीळ. नाटकाच्या प्रयोगाला वेळेवर हजर राहावे तसे हे सर्व छबिलदाससमोर वेळेवर पोहोचलेले असायचे.

मतकरींना आपल्या चाहत्या वर्गाच्या मर्यादा व सामर्थ्य दोन्ही माहीत होते. त्यामुळे चळवळ मध्यमवर्गापर्यंत पोहोचविण्यासाठी त्यांनी कल्पकतेने कार्यक्रमाचे नियोजन केले. स्वतःहून काही जबाबदाऱ्या आपल्या खांद्यावर घेतल्या. परिघावर असणारे नेहमीच तळ्यात-मळ्यात असतात. सामाजिक विषयावर भूमिका घेण्यात त्यांना धोका वाटतो, तर दुसरीकडे आपल्याला समाजासाठी काहीतरी करायला हवे, असे वाटत राहाते. त्यांच्यामध्ये असणारा अपराधभाव व समाजासाठी काहीतरी केले पाहिजे, ही सुप्त इच्छा याचे सामाजिक बांधिलकीत व शक्य झाले तर प्रत्यक्ष योगदानात रूपांतर करता आले तर?

मतकरींनी ही गोष्ट मनावर घेतली. आपली भूमिका कार्यकर्ता म्हणून नाही तर आपण लेखक व कलावंत म्हणून सहयोग नक्कीच देऊ शकतो हे त्यांनी ओळखले. त्यामुळे फक्त 'नर्मदा बचाओ

आंदोलनातच नव्हे तर परित्यक्तांचा मोर्चा असो, एनर्शनविरोधी आंदोलन असो, कोकण वा रायगड वाचवण्याची मोहीम असो की निर्भय बनो आंदोलन असो. जनआंदोलनांचे समर्थन म्हणजे काय, हे त्यांनी समर्पक पद्धतीने दाखवून दिले.

माझ्या आठवणीतील मतकरी

अशा वेळी भावना व्यक्त करायला हिंदी गाणी मदतीला येतात.

**तुम चले जाओगे तो सोचेंगे, हमने क्या खोया,
हम ने क्या पाया...**

या दोघांच्या बरोबर काम करत असताना मला नेहमीच खूप उत्साही, आनंदी वाटले आणि सहज गोष्टीतही सौंदर्य कसे शोधायचे हे मी, रत्नाकर मतकरी व प्रतिभाताईंच्या अल्पशा सहवासात शिकले. म्हणजे मला या नात्यातून बरेच काही मिळाले आहे.

एकदा विल्सन कॉलेजमध्ये कार्यक्रम होता. हॉल गच्च भरला होता.

अरुंधती रॉयच्या बहुजनहिताय या निबंधातील काही भागाचे अभिवाचन आणि त्यावर प्रश्नोत्तरे व शेवटी आंदोलनात कसे सहभागी होता येईल, असे अपील या स्वरूपाचा एक ते दीड तासाचा कार्यक्रम विविध महाविद्यालयांमधून करावा असे त्यांनी ठरवले. अभिवाचन स्वतः मतकरी करीत आणि आंदोलनासंदर्भातील प्रश्नोत्तरे व संवादात अनेक ठिकाणी मी किंवा संजय मं. गो.

त्यांच्यासोबत असायचो.

कधी कधी काही भाग मीसुद्धा वाचायचे.

अरुंधतीचे हे लेखन नाटकी न वाटता त्यातील नाट्य नेमकेपणे वाचनातून कसे पोहोचवायचे हे मला शिकायला मिळाले. त्यांचा भारदस्त आवाज, नेमक्या जागी पॉज, कठीण विषय असल्याने तो लोकांच्या डोक्यावरून न जाता डोक्यात गेला पाहिजे हे भान ते सतत ठेवायचे. बाबा आमटेंनी अरुंधतीच्या पुस्तकाबद्दल एक वाक्य लिहिले आहे - “या पुस्तकामुळे बौद्धिक जगताच्या आतला आत्मा जागा होईल...”

अरुंधतीचा हा निबंध खऱ्या अर्थाने बौद्धिक जगाच्या आतला आत्मा जागवण्यासाठी मतकरी आम्हाला सोबत घेऊन हा कार्यक्रम करीत होते. लोकांच्या सद्सद्विवेक बुद्धीला आम्ही आवाहन करीत होतो.

खूप छान व्हायचा हा कार्यक्रम.

या निबंधात पृष्ठ क्र. ३ वर एक परिच्छेद असा होता -

“माझ्या पहिल्या साध्या साध्या प्रश्नांवरून लक्षात आलं की नर्मदेच्या खोऱ्यात खरंच काय चाललय ते जवळजवळ कोणालाच माहिती नव्हतं. ज्या कोणाला माहिती होतं त्यांना खूपच माहिती होतं. बहुतेकांना काहीच माहिती नव्हतं. आणि तरीही जवळजवळ प्रत्येकाला स्वतःचं उत्कट मत आहे. कोणीही तटस्थ नाही. मला लवकरच कळून चुकलं की मी जागोजागी सुरंग पेरलेल्या प्रदेशातून भटकते आहे...”

त्या दिवशी विल्सन कॉलेजमध्ये मतकरींनी हा परिच्छेद प्रश्नोत्तरांच्या आधी पुन्हा एकदा वाचला... एरवी ते पुनरावृत्ती करायचे नाहीत... तशीही खूप चर्चा रंगायची... पण त्या दिवशी केलेल्या या पुनरावृत्तीने एक अपेक्षित परिणाम झाला की मोठी धरणे बांधली पाहिजेत, हीसुद्धा तटस्थ भूमिका नाही... आणि धरणाला विरोध म्हणजे देशद्रोह नाही, हे छान पटवून देता आले.

मतकरी प्रयोगाच्या आधी स्पष्ट करायचे की “मला हा निबंध या काळातील साहित्याचा उत्कृष्ट नमुना वाटतो. हे पुस्तक अरुंधती रॉय यांचे आहे. ‘नर्मदा बचाओ’ आंदोलनातील कार्यकर्ते तुम्हाला तेथील परिस्थितीची जाणीव करून देतील, तुमच्या प्रश्नांची उत्तरे देतील.” अतिशय सहजपणे आणि सन्मानाने ते कार्यकर्त्यांची सविस्तर ओळख करून देत. कार्यकर्त्यांचा अभ्यास, त्यांचे जगणे, कामात झोकून देणे, त्यांच्यातील इतर गुण याचे त्यांना अप्रूप होते. मनाच्या कोपऱ्यात तिच्यासाठी या माझ्या कथासंग्रहाला त्यांनी २००१मध्ये एक दीर्घ प्रस्तावना लिहिली. सतत म्हणायचे तू लेखनावर लक्ष केंद्रित कर. तू वेगळे लिहितेस. ‘एक लिंबू झेलू बाई’, या माझ्या कथेवर ‘कॉन्फरन्स’ नावाचा एक चित्रपट बनवावा, असेही त्यांच्या डोक्यात होते.

मतकरींनी कार्यकर्त्यांवर एक पुस्तक लिहिले, त्यात माझ्याबद्दलही लिहिले आहे.

मी, १९९५-९७ या काळात एनरॉनविरोधी

आंदोलनाची मुख्य संयोजक होते. गुहागरला दोन वर्षे राहिले होते. १९९६ मध्ये पोलिसांचा मार, माणगाव ते येरवडा पोलीसकोठडी, मानव अधिकार आयोगातर्फे चौकशी या सर्वात मी आकंठ बुडाले होते. या सुमारास मी एक लेख लिहिला होता. मराठी साहित्यातून मला कोकण कसे समजले व अशा कोकणावर प्रत्यक्षात बहुराष्ट्रीय कंपन्यांचे आक्रमण कसे होते आहे, ते कसे बदलते आहे याबाबत या लेखात चर्चा केली होती. तो लेख त्यांना आवडला होता. काही ठिकाणी त्या लेखाचे वाचन आवर्जून त्यांनी मला करायला लावले होते.

१९९७ नंतर एनरॉनविरोधी आंदोलनाचा दुसरा टप्पा सुरू झाला होता. निखिल वागळे व युवराज मोहिते यांच्यावर केसेस दाखल झाल्या होत्या. तेव्हा रत्नागिरी, चिपळूण, गुहागर अशा सभा झाल्या होत्या. तिथे सर्वत्र मतकरी आवर्जून उपस्थित होते. या तिघांबरोबर मीही या दौऱ्यात एक वक्ता म्हणून सहभागी होते. युवराजच्या घरी त्याच्या आईने केलेली नाचणीची भाकरी व रस्सा त्यांना आवडला होता. निघताना त्यांनी आवर्जून स्वयंपाक घरात जाऊन सांगितल्याचे मला आठवते.

अशा अनेक सभांमध्ये मला जाणवले ते असे... . मतकरींच्या नावाला एक वेगळे वलय होते. त्यांच्या व्यक्तित्वाची व आवाजाची मध्यमवर्गीय मराठी श्रोत्यांवर छाप पडायची. कोकणात जिथे जिथे आम्ही जायचो तिथे तिथे मला

आंदोलनातील कार्यामुळे बरेच स्थानिक लोक ओळखायचे. घरी बोलवायचे, लगेच संवाद सुरू व्हायचा याचे त्यांना कौतुक वाटायचे. पूर्णवेळ कार्यकर्ता म्हणून जेव्हा तुम्ही चळवळीत काम करता, तुमचे संशोधन, लेखन बाजूला ठेवता, तुमचे मूल, संसार सर्व पणाला लावता, विशेषतः स्त्री कार्यकर्त्या जेव्हा बाहेर पडतात तेव्हा त्यांची कसोटी लागत असते. अशा वेळी कौतुकाची अपवादात्मक थापसुद्धा टवटवी आणते. आवर्जून ते मनस्विनीची (माझ्या मुलीची) चौकशी करायचे. ती नवे काय लिहितेय असे विचारायचे. माझ्या बहिणीकडे प्रतिभाताई वर्ध्याला उतरल्या होत्या.

आजूबाजूला नाती संकुचित करत जाणारे आत्मकेंद्री गर्विष्ठ लेखक व कलावंत इतके आहेत की असा नात्यांचा विस्तार करणारे मतकरी कुटुंब बघता endangered species मध्येच त्यांची गणना करायला हवी. मी २००६ पासून पुणे, हैद्राबाद, विजापूर असे संशोधन व अभ्यासाच्या निमित्ताने विविध राज्यात राहिले. त्या काळात मुंबईत येणे कमी झाले आणि माझ्या या दोघांशी भेटी कमी झाल्या.

आता मनाला सतत टोचणी राहणार, भेट न झाल्याची...

आंदोलनावर जे आरोप केले जात किंवा सरकारसमोर जे युक्तिवाद आंदोलन ठेवत होते, ते सहज लोकांना कळावे म्हणून अभिरूप न्यायालयाचा एक प्रयोग मतकरींनी करायचा

ठरवला. मेधा पाटकरची भूमिका मेधाच करणार होती. मी आंदोलनाची वकील म्हणून भूमिका करणार होते तर अविनाश कदम सरकारी वकिलाची आणि मतकरी स्वतः न्यायाधिकाची भूमिका करीत होते. प्रतिभाताईचे मंच व मंचामागील व्यवस्थापन, दिग्दर्शन व मतकरींचे (प्रमुख कलाकाराचे) मूड सांभाळण्याची कसरत व मल्टीटास्किंगचे कौशल्य मी त्यादिवशी प्रत्यक्ष अनुभवले.

या नाटकाचे लेखनही प्रयोगशील होते. आमच्याजवळ सलग पूर्ण स्क्रिप्ट नव्हती. आम्हाला न्यायाधिकांनी वा प्रतिपक्षाने जे प्रश्न विचारायचे होते, ते आणि त्याची उत्तरे आम्हाला माहिती होती. ती फक्त तीन मिनिटात स्वतःच बसवायची होती. अर्थातच मेधावरच सर्वाधिक आरोप होते व तिच्या बोलण्यातून जमलेल्या लोकांना आंदोलनाची बाजू कळावी असा उद्देश होता. सरकारीपक्षाचे प्रश्नही अतिशय टोकदारपणे मतकरींनी अविनाशसोबत तयार केले होते. के. सी. कॉलेजमध्ये या प्रयोगाचा परिणाम खूप चांगला झाला. कारण आंदोलन मंदावल्याच्या काळात केलेल्या अशा प्रयोगांनी पुन्हा एकदा उभारी आली. 'निर्भय बनो' आंदोलनात तर निखिल वागळेंनी मतकरींवर नेतृत्वाची जबाबदारीच टाकली होती.

आंदोलनाचे सौंदर्यशास्त्र व जिवंत माणसांचा संग्रह

आंदोलनांसाठी काढलेली मतकरींची चित्रे हा एक स्वतंत्र विषय आहे. त्यांनी 'नर्मदा आंदोलन व रायगड...' अशी चित्रकथी तयार केली. आजही ही चित्रप्रदर्शने आंदोलनाची पार्श्वभूमी व भूमिका स्पष्ट करतात. प्रत्येक पेंटिंग एक कथा आहे आणि या सर्वात एक सूत्र आहे. चित्रांच्या माध्यमातून त्यांनी जागतिकीकरण व विकासनीती या दोन अतिशय गंभीर प्रश्नांच्याबाबत मध्यमवर्गाशी संवाद केला. चित्रातून त्यांनी या प्रश्नांकडे बघण्याची एक दृष्टी दिली. मतकरी व मध्यप्रदेशातील छायाचित्रकार रजनीकांताजी यांनी आंदोलनाचे एक सौंदर्यशास्त्र उभे केले असे मला बऱ्याचदा वाटते.

एवढे व्याप असूनही मतकरींचे ललित लेखन कधीच थांबले नव्हते. सतत डोक्यात फुलपाखरे असायचीच. अशा अनेक आघाड्या सांभाळणारा हा कलावंत. अनेक सुंदर वस्तू, पुस्तके, गाणी, चित्रपट यांचा संग्राहक होताच पण हाडामांसाच्या जिवंत माणसांचासुद्धा संग्राहक होता.

साहित्याच्यावाकलेच्यामुख्यप्रवाहातलेखकाची सामाजिक बांधिलकी असावी का, शासनविरोधी भूमिका घ्यावी का हे प्रश्न अभिव्यक्तिस्वातंत्र्य व लोकशाही मूल्ये यांच्याबाबतीत सनातन प्रश्न म्हणून कायम असणारच आहेत. आता तर ज्या काळात संविधानातील मानवी अधिकारांची, सर्व मूल्यांची कसोटी आहे, तिथे फार कमी लेखक,

पत्रकार पोपटपंची करायचे नाकारत आहेत. असे जे मोजके निर्भय, बुलंद आणि प्रत्येक व्यक्तीच्या स्वतंत्र अभिव्यक्तीला जात, धर्म, लिंगभाव, रंग, वंश, अशा सर्व भेदांच्या पलीकडे जाऊन समजून घेणारे दुर्मीळ लोक आहेत. त्यातील एक ज्येष्ठ मित्र कोरोनामुळे आपण गमावला, हे खूप वेदनादायी आहे. लेखकाचे क्षितिज किती विस्तारले जाऊ शकते आणि त्याने लेखकाच्या कलात्मक मूल्यात किती भर पडते, त्याचा परिवार कसा वाढतो आणि जगण्याची समज कशी व्यापक होत जाते, हे मतकरींनी जगून दाखवले आहे. परिघावरच्या माणसाला तटस्थ राहता येणार नाही; भूमिका घ्यावीच लागेल. हे सांगणाऱ्या मध्यमवर्गीय माणसाच्या मनात चळवळीचे बीज पेरणाऱ्या या कलावंताला मनापासून आदरांजली!